

Conqueridors i colons a la frontera: Tortosa, 1148-1212*

per Antoni Virgili

RESUM:

L'article situa la conquesta feudal, a partir del 1148, de la regió de Tortosa en el context de l'expansió de la cristiandat medieval i descriu com la zona esdevé una *frontera*, una *colònia*, és a dir, un espai en el qual els conqueridors posaran en marxa un conjunt de procediments encaminats a destruir la societat autòctona, impeding la reconstrucció dels cicles agraris locals, i substituir-la per una nova societat feudal que es construirà sobre la base d'uns efectius poblacionals procedents de les regions originàries dels conqueridors. Es posa especial èmfasi en el caràcter d'aquests desplaçaments, la reconstrucció dels itineraris i la identificació dels seus protagonistes: el seu origen, la seva personalitat i les activitats que van desplegar a la regió receptora.

PARAULES CLAU:

Conquesta; marca; frontera; colònia; colonitzadors; edat mitjana; Catalunya; Tortosa.

ABSTRACT:

This article places the feudal conquest of the Tortosa region, in Southern Catalonia, starting in 1148, within the context of the medieval expansion of Europe's Christendom and shows how the area became a frontierland and a colony, that is to say, a territorial space where the conquerors were to set in motion a series of actions aimed at the destruction of the indigenous society, by preventing the reconstitution of the local agricultural cycles, and at its replacement by a new feudal society to be built on the basis of a population of immigrants from the conquerors' own places of origin. Special attention is paid to the nature of these movements of population, to the reconstruction of the itineraries followed and to the identification of those involved: their origins, their personalities and the activities they carried out in the receiving region.

KEY WORDS:

Conquest; marches; frontier; colony; settlers; medieval history; Catalonia; Tortosa.

La historiografia ha utilitzat nocions diverses per a designar els espais d'al-Andalus annexionats per conquesta als dominis feudals. Les de més sòlida tradició, al marge d'un ús més o menys afortunat dels termes, són els de *marcha* o *marca*,

* Agraïixo al Dr. Miquel Barceló (Universitat Autònoma de Barcelona) les seves valuoses indicacions i comentaris, els quals han contribuït a enriquir el text; els errors, però, són tots meus.

frontera i, més recentment, *colònia*. Només el primer es troba profusament citat en els documents contemporanis.

En l'àmbit territorial dels antics comtats catalans, els termes *marcha* i *marcha extrema* figuraven en les escriptures que generava la conquesta feudal en referència als espais més excèntrics, als confins, tal com situa el *castrum* de Castellví (Penedès) un diploma datat a finals del segle x, «*in suo confino sive in ipsa marcha*» i, també, a les àrees d'intersecció, de contacte amb territoris i societats diferents, com al-Andalus —Hispania, Spania o Yspania als textos contemporanis—, tal volta oposades, i també una zona de relacions —fos quin fos el caràcter que aquestes relacions poguessin adquirir—, tal com expressa un document del 976 relatiu al *castrum* de Queralt («*in extremibus finibus marchie [...] contra Spanie finibus*».¹

Els feudals van organitzar l'espai conquerit de la *marca* sobre la base d'una xarxa castral que no deixà cap interstici; cap espai al marge del *castrum* o castell termenat. El procés comportà una profunda ruptura de les pautes que regien l'organització social i el poblament autòcton: les comunitats pageses foren sotmeses a l'autoritat dels senyors, els quals exercien la seva autoritat en els límits dels nous districtes (*castra*). La intensificació del poder feudal es reflectia, tant en el nombre de documents emesos, com en la densitat de fortificacions (castells, torres). En rigor, fou aquest procés, la feudalització, el que convertí en una *marca* l'escenari on es va produir la subversió dels processos de treball pagès. Abans, no ho era.

No resulta gens senzill de descriure la situació de la *marca* a partir d'uns documents redactats a molta distància i d'unes informacions sovint interessades. Tot i no constituir un objectiu d'aquest treball, convé subratllar que més enllà del significat unívoc del terme, l'espai de la *marca* es caracteritzava per la seva diversitat. A voltes, fins i tot els mateixos textos semblen contradictoris, com, per exemple, en donar testimoni de la presència humana. Ara mostren el caràcter solitari i feréstec de determinats indrets, «*in loco horroris et vaste solitudinis; desolata et in pastum ferarum bestiarum*»; després una concentració d'assentaments, com l'àrea de Vila-rodona i Bràfim, a les ribes del Gaià, segons una escriptura de la segona meitat del segle x, «*in Villa Rotunda cum villis vel villariunculis ad partem meridianam [...] et est omnia in ipsa marchia, super ripam fluminis Gaiano et villam quem vocant ortum de Habrahim*».² El nombre i l'antiguitat dels

1. Sobre la significació de la noció de *marcha*, M. MIQUEL, *Re població i feudalització a la marca del comtat de Barcelona: l'articulació social d'un espai de frontera (930-1050)*, tesi de llicenciatura (inèdita), Universitat de Barcelona, 1994, d'on he tret les referències textuals; de la mateixa autora, també, «*In ipsa marcha extrema*. Les terres del Gaià als segles x-xi», *La Resclosa* 1, 1997, 27-35. Respecte als processos que condueixen a la feudalització de la *marca*, entre d'altres, C. BATEL, «La Marca encastellada? Castells i poblament a la Marca del comtat de Barcelona», *Afers*, 21, 1995, 341-360; de la mateixa autora, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca del comtat de Barcelona als segles x-xi*. Institut d'Estudis Penedesencs, 1996. També M. MIQUEL, «Les marques comtals, la formació d'un territori de frontera», *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, 181-185.

2. A. FÀBREGA I GRAU, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I, doc. 54, Barcelona, 1995.

assentaments, la grandària i la composició dels grups humans, les relacions socials, la densitat de població, etc, són qüestions, ara per ara, no gens clares. La primera imatge, la de la solitud i l'abandonament, és la que ha adoptat la historiografia tradicional per a oferir la seva particular versió sobre l'espai de la *marca*. O de la *frontera*, atès que ha utilitzat indistintament els dos termes com a sinònims.³

Tanmateix, el terme *frontera* té una connotació més moderna. D'una banda, per la seva identificació amb els límits estatals actuals. De l'altra, per la dificultat de detectar-lo en els textos. En efecte, el mot *marca* se circumscriu en un espai i un temps (segles x-xi) determinats, i la freqüència de les seves mencions en la documentació disminueix de forma notòria a partir de les darreres dècades del segle xi, en produir-se els intents d'annexió de Tarragona, Balaguer i Tortosa, fins gairebé desaparèixer del lèxic més corrent.⁴ Des d'aleshores, la conquesta no s'atura; ans el contrari, s'intensifica i, malgrat tot, la documentació no utilitza cap terme alternatiu per a designar genèricament l'espai conquerit. *Frontera* s'usa de forma molt esporàdica i en cap cas comparable a *marca*. En canvi, els historiadors, s'inclinaren per *frontera* d'una manera preferent.⁵ La *frontera* és, sobretot, una creació historiogràfica la finalitat de la qual, en darrer terme, serà convertir la conquesta en un alliberament.

La historiografia ha dotat la noció de *marca*, i la de *frontera*, d'unes connotacions que ultrapassen el seu significat filològic estricte. Als confins de la feudalitat, *marca* significaria, primer, *desert* i *solitud* —en el sentit de despoblament—; després, *perill*, i finalment, la *frontera* serà concebuda com un *front pioner*, un espai de *llibertat*. Els tres significats estan estretament relacionats; formen part del mateix cos narratiu.

Els primers documents escrits relatius a la marca —i amb una menció explícita del mot— daten del segle x; si se'n conserven d'anteriors, són molt escassos. Segons la historiografia, l'absència de documentació seria la prova del despoblament, del *desert*. Fora de l'*ordre* que emana de l'autoritat sembla que no hi pot existir res, ni ningú. I mai més ben dit: l'espai de la marca era la *terra de ningú* per excel·lència, aquella que s'oferia als esforçats pagesos

3. P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles x-xi)*, I, *Economia i societat pre-feudal*, Ed. 62, Barcelona, 1979, 106-112.

4. En resta una reminiscència en el títol, de caràcter eminentment honorífic, que Ramon Berenguer IV incorpora als de príncep d'Aragó i comte de Barcelona després de conquerir Tortosa i Lleida: *Tortose llerdeque marchio*, segurament, amb la finalitat de confirmar la seva hegemonia en el cim de la piràmide feudal. El seu successor ja no emprà aquesta intitolació.

5. A. BAZZANA, P. GUICHARD i PH. SÉNAC ofereixen una significativa relació de títols on el terme *frontera* hi és expressat amb tota la seva significació: «La frontière dans l'Espagne Médiévale», *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Roma-Madrid, 1992, 35-37. És probable que aquesta circumstància estigui relacionada amb el fet que a l'Aragó o a Lleó i Castella s'empren més els termes *frontera* o *extremadura*, enfront dels *marca* i *marca extrema*, d'ús preferent als dominis vinculats als comtats catalans, segons M. MIQUEL, «*Ipsa marcha extrema*», 28, nota 5. A Lleó i Castella la historiografia identifica la *marca* com la frontera des del costat d'al-Andalus, una traducció de l'àrab *tagr* (pl. *tugur*), BAZZANA, GUICHARD i SÉNAC, «La frontière dans l'Espagne», 47-55.

aprisiadors que gosaven desafiar els perills que rodejaven la seva ocupació.⁶ Segons aquest discurs, el perill de la marca, o de la frontera tenia un nom propi: les ràtzies procedents d'al-Andalus. Els altres riscos eren inherents a les dificultats del medi, a les mateixes condicions d'existència,⁷ però sempre secundaris, perquè el perill de debò, amb majúscules, eren els *moros*: «...*terribili Dei iudice ac permissione, exigentibus nostris peccatis, ingens multitudo moabitarum ceterorumque paganorum inimica nominis Christi ingressa est partes nostre patrie, scilicet, in Penitense [...] destruentes ecclesias, loca quoque prophanantes sancta [...] incenderunt enim totam terram [...] ac multa milia hominum captivando, totam depopulati sunt provinciam*», explica aquest document de l'any 1108, en referir-se a les campanyes almoràvits.⁸

Així doncs, segons el guió de la historiografia clàssica, la *frontera*, amb els seus *perills*, avança amb els progressos de l'expansió feudal, constituint un autèntic *front pioner*. I aquesta dinàmica, concebuda com una «reconquesta», esdevé una empresa «alliberadora». S'alliberen uns espais i unes societats que havien patit segles d'opressió (apareixen mossàrabs pertot arreu). No hi ha vençuts, o no compten, en la mesura que s'havia restablert la «normalitat». S'insisteix, en canvi, en el gran i constant perill que corrien els colons que s'assentaven a les zones de frontera, per la qual cosa havien de rebre uns incentius molt especials, i molt favorables, explicitats i concretats en les *cartes de poblament*.⁹ Així, l'acció «alliberadora» era completa i generadora de «llibertat» i de «llibertats». El resultat de la conquesta era el contrari de l'ordre feudal que la impulsava. Els colons podien esdevenir una casta de guerrers sense estar subjectes a ningú, mentre la possibilitat de mantenir-se dels propis recursos garantia la seva autonomia; els pagesos, fugits de les tenalles dels seus senyors, s'hi instal·laven atrets pels privilegis atorgats per l'autoritat, a través dels quals, obtenir terres i propietats no costava res; i la monarquia i la burgesia urbana s'aliaven per contenir l'ambició dels senyors feudals. Les *fronteres* es convertirien, doncs, en l'escenari d'un misteri inexplicable: la qual cosa converteix l'expansió feudal en generadora d'una societat no feudal.¹⁰

Tanmateix, una lectura crítica de la documentació mostra fins a quin punt l'esquema exposat ofereix una visió si més no parcial dels processos descrits, i construït, en bona part, sobre la base de generalitzacions a partir de descripcions

6. Per una visió més àmplia, vegeu BONNASSIE, *Catalunya mil anys...*, i F. SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XI): ¿conquesta o repoblació?*, Espai/Temps, 28, Universitat de Lleida, 1996, en especial, 22-31 i 68-86, on recull les tendències historiogràfiques sobre la qüestió.

7. P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys...*, emfasitza la perillositat i el desconeixement de la *marca —terra incognita—* davant la qual la gent cercava refugis naturals per la dificultat de fer arrelar el poblament; fou després, gràcies als castells, quan s'establitzaren les *microsocietats de la frontera*.

8. J. M. FONT RUS, *Cartas de población y franquicias de Cataluña*, CSIC, Barcelona-Madrid, 1969, doc. 45.

9. J. M. FONT RUS, *Cartas de población*, aporta la documentació i constitueix el millor exponent de la línia historiogràfica al·ludida.

10. Tant aquest discurs historiogràfic com la crítica a què ha estat sotmès han estat a bastament destacats. Per a una síntesi de la qüestió, A. VIRGILI, «*Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*», Universitat de València-Universitat Autònoma de Barcelona, València, 2001, 21-25.

particulars. Els esdeveniments singulars, intel·ligibles en el context precís en què es van produir, no poden ser extrapolables arreu ni extensibles a tot el període.

Els estudis més recents mostren, en tot cas, que les *marques* no eren espais buits ni, de bon tros, *deserts*. El document de mitjan segle x que descriu la marca del Gaià n'és una prova irrefutable; i no és l'única. Una altra qüestió diferent és el volum poblacional d'aquests assentaments, que ignorem i que només l'arqueologia pot discernir. El *desert*, com a noció per a mostrar el caràcter de despoblament de la marca és un tòpic, un recurs historiogràfic relacionat amb l'absència de poder d'aquests indrets i el silenci documental que se'n deriva; un producte del desconeixement. És així, també, com es legitima l'ocupació de la marca pels senyors: hom prenia possessió d'allò que no era de ningú.

Quant al perill derivat de les ràtzies procedents d'al-Andalus, s'haurien de situar en el seu context precís: quan es produïren, quin caràcter tenien i quins foren els seus efectes.¹¹ A principis del segle xi, l'ordre feudal està ja ben consolidat. Des del nord de la Península, els magnats feudals iniciaven la conquesta en direcció a al-Andalus; simultàniament, el col·lapse del califat omeia portava al-Andalus a un procés de disgregació (les taifes) que va facilitar, encara més, la dinàmica agressiva dels feudals. No tindria gaire sentit negar l'existència de reaccions a aquests atacs: n'hi hagueren d'«oficials», contundents, com les campanyes almoràvits de principis del segle xii (hi fa referència, justament, el text del document esmentat amb relació als perills de la *marca*), o els enfrontaments posteriors en resposta a les conductes expansives dels comtes de Barcelona i Urgell o del rei aragonès Alfons el Bataller (Cutanda, Albesa, Fraga). Però també és cert que l'activitat bèl·lica no afectà en la mateixa intensitat tot l'arc *fronterer*, ni les circumstàncies eren les mateixes a tot arreu.

Els atacs andalusins van poder frenar o alentir episòdicament la conquesta feudal, però no la van evitar. Ni tampoc la conseqüència immediata, el desballestament de la societat autòctona vençuda: persecució, captivitat, exili, deportació, extermini, segregació. La potent *claror* de l'*alliberament* ha desviat la mirada vers l'altra banda. No veure-ho, o no voler-ho veure, no pot negar l'eficàcia d'aquest exercici sistemàtic.¹²

11. M. SÁNCHEZ i M. ZIMMERMANN mostren com s'han exagerat, per part de la historiografia, els efectes a llarg termini de l'expedició d'al-Mansur sobre Barcelona de l'any 985, enllà de la devastació episòdica que va suposar. M. SÁNCHEZ, «La expedición de al-Mansur contra Barcelona en el 985 según las fuentes árabes», *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any 100. Colloque International Hugues Capet 987-1987. La France de l'An Mil*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1991, 293-301. M. ZIMMERMANN, «La presa de Barcelona per al-Mansur i el naixement de la historiografia catalana», *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Barcelona, 1989, 71-96.

12. M. Barceló, ja fa molt de temps, va criticar amb força aquests postulats de la historiografia tradicional en la «Introducció» al dossier «Què va ser l'expansió catalana?», *L'Avenç* 16, 1979, p. 18. D'aleshores ençà, les coses no han canviat gaire. En aquest context s'inscriu l'article de J. TORRÓ, «Pour en finir avec la «Reconquête». L'occupation chrétienne d'Al-Andalus, la soumission et la disparition des populations musulmanes (xi-xiii siècle)», *Cahiers d'Histoire. Revue d'histoire critique. Les relations entre islam et chrétianité latine, x-xiii siècle* 78, 2000, 79-97. Sobre aquesta

Seria bo preguntar-se si els incentius que actuaven de reclam per a l'atracció de pobladors vers els espais conquerits no èren més una oferta davant l'escassetat de gent disposada a esdevenir colons, que no pas el reflex d'un inversemblant règim de llibertats.

La frontera seria, en definitiva, el resultat de la conquesta feudal, és a dir, quan les accions espontànies de saqueig practicades per bandes armades autònomes donen pas a operacions regulades i planificades amb uns objectius clars, i des d'un ordre jeràrquic establert i perfectament reconeixible: l'Església elabora el discurs; els reis i els comtes executen les ordres. L'objectiu, al-Andalus. De la rapacitat a la conquesta, aquest exercici militar culmina quan els conqueridors introdueixen un conjunt de factors de desestabilització sobre la societat autòctona que fan impossible la reconstrucció dels cicles agraris locals. Aquests factors, físics, poden ser molt diversos, tals com la desposseïció i repartiment de terres, la imposició de taxes, la introducció de sistemes agraris diferents a través d'animals, llavors i plantes nous o en una escala diferent a la que hi havia, etc., essent els més eficaços aquells que es projecten directament sobre la població vençuda, sobre la gent: deportació, esclavització, sotmetiment; introduïnt-los, doncs, en els exercicis comptables, convertint-los en moneda.¹³ El rescat dels captius té un preu; la captura d'un fugitiu, una determinada recompensa; un esclau, un valor. La frontera fou, doncs, sobretot i abans que res, l'espai on es posaren en pràctica i s'experimentaren les formes del nou ordre introduït pels conqueridors. Després d'un temps, esdevenia una plataforma d'expansió cap al sud; un trampolí des d'on es preparaven les campanyes per a les futures conquestes; només en aquesta única direcció.¹⁴

A hores d'ara, hi ha un debat obert sobre si la noció de colònia, molt vinculada en la caracterització de les regions objecte de l'imperialisme capitalista, es pot aplicar als espais i les societats que genera l'expansió feudal. J. Torró és qui millor ha explicat les condicions necessàries i les experiències a través de les quals, un espai objecte de la conquesta feudal pugui ser definit com a colònia.¹⁵ En primer lloc, la liquidació d'una part de població autòctona i convertir el romanent en la base de la força de treball al servei dels conqueridors; en segon lloc, s'ha de produir un desplaçament de població originària de les regions centrals, en aquest cas, de l'ordre feudal, tant de membres de la noblesa com

mateixa qüestió a la zona de l'Ebre, A. VIRGILI, «Tortosa, l'endemà de la conquesta de 1148», *Les cartes de Població cristiana i de Seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Universitat Internacional de Catalunya, Barcelona, 2000, 27-53, i *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, 2001, 21-25.

13. Els conqueridors espanyols ho repetiren molt refinadament a Amèrica des dels primers moments de la conquesta, com posa en relleu M. BARCELÓ, «Mantenimiento y oro». Cómo hacer de indios moneda», *Gaceta Numismática* 141, junio 2001, 7-16.

14. Una frontera cristiana en permanent avenç, una frontera en marxa (BAZZANA, GUICHARD i SÉNAC, «La frontière dans l'Espagne...», p. 55).

15. J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, 1999, i especialment, «Jérusalem ou Valence: la première colonie d'Occident», *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 5 (sep-oct. 2000), 983-1008.

contingents de pagesos, de colons,¹⁶ en darrer terme, la implantació de l'ordre feudal, que es concretarà, sobretot, en la intervenció sobre els processos de treball pagès, amb unes noves exigències productives (fomentar el conreu de la vinya, per exemple, o l'engreix de porcs) i un nou ritme de treball en funció de la captura de renda feudal.¹⁷ En definitiva, la colònia es forma com a resultat de l'extinció d'uns determinats ordres, polític i social, i la imposició d'un nou ordre, el feudal, en el qual, els conqueridors acaparen tots els drets i els vençuts no en tenen cap.

El curs baix de l'Ebre, una frontera

A mitjan segle XII, Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep d'Aragó, s'havia erigit en el coordinador indiscutible d'una ofensiva l'objectiu de la qual era culminar la conquesta de les valls del Segre i de l'Ebre. L'acció es planificà a través de diverses campanyes, i les més rellevants foren els assalts a les dues ciutats que, aleshores, eren les més septentrionals d'al-Andalus: Turtosa i Larida (d'ara en avant, Tortosa i Lleida). Les tropes de Ramon Berenguer IV i del Comú de Gènova van prendre Tortosa el darrer dia de 1148, després d'un setge de mig any. El comte de Barcelona s'alià amb el comte Ermengol d'Urgell per expugnar Lleida l'octubre de 1149, també després d'un bloqueig de més de sis mesos. Ocupades les dues ciutats, la conquesta de la resta de l'espai era només qüestió de temps. En campanyes aïllades, els escamots feudals van prendre fortalesa rere fortaleza durant l'any 1153 (Siurana, Prades, Miravet). A partir d'aquest moment, la conquesta pràcticament s'aturà i el front s'estabilitzà. Les accions sobre les actuals comarques de la Terra Alta, Matarranya i Alt Maestrat durant el regnat d'Alfons el Cast no foren més que campanyes puntuals per a assegurar-se el control definitiu de les zones muntanyoses i llençar l'atac sobre Terol, que fou conquerit l'any 1170. L'expansió feudal vers el sud no es reanudà fins a partir de 1231-1232 amb la conquesta de Morella i Ares. Poc després, no sense dificultats, queia Borriana (1233). D'aquesta manera, les grans fortificacions del nord restaven aïllades. Una rere l'altra, al llarg de l'any 1234, capitularen Peníscola, Polpís, l'Alcalatén, Vilafamés, Cervera i la resta de castells.

Aquest breu repàs a la cronologia de la conquesta feudal era necessari per a constatar que tot l'espai del curs baix de l'Ebre (actualment les comarques del Baix Ebre i Montsià) es convertí en la zona de contacte, d'intersecció amb al-Andalus; esdevingué, doncs, una *marca*, una *frontera*. I, cal subratllar-ho, ho fou durant un llarg període de temps: vuitanta anys, pel cap baix.

16. R. BARTLET, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change*, Londres, 1994.

17. M. BARCELÓ, «La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural», *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona, 1988, 195-274; del mateix autor, també «Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación», *Taller d'Història* 6, 61-72.

Acte seguit de la conquesta de Tortosa i Lleida, Ramon Berenguer se n'intitulava marquès, afegint aquesta atribució a les que ja tenia, malgrat mancar de contingut polític, a diferència de les altres, «*Raimundus, princeps Aragonum, comes Barchinonensis et Tortose Ilerdeque marchio*». El darrer dia de l'any 1198, el rei Pere el Catòlic es trobava a Tortosa. Ho sabem perquè dictà sentència en la controvèrsia que enfrontava el bisbe i el capítol, d'una banda, i els homes de Tortosa, de l'altra, per la transferència del delme i la primícia a l'Església.¹⁸ El fet que donés la raó al bisbe i ordenés a la població la deguda obediència al prelat, sobretot respecte a l'obligació de lliurar les taxes, no és cap novetat. Interessa remarcar, això no obstant, un fragment del document on s'assenyala que les disposicions sobre el delme i la primícia per als homes de Tortosa no s'ajustaven al dret escrit ni als costums de l'església, sinó que gaudien d'un règim especial perquè *eren a la frontera* i obtenien els fruits i les retribucions amb *gran esforç i perill* dels seus béns i les seves persones a Tortosa i el seu terme: «*Est autem sciendum quod premissam indulgentiam et gratiam in decimis et primiciis facimus specialiter hominibus Dertose contra ius scriptum et consuetudines ecclesiasticas propterea quia sunt in frontaria et quia cum maximo labore et periculo rerum et corp[or]um in Tortose et in terminis suis percipiunt fructus et emolumenta.*»

Es tracta d'una de les escasses mencions —en la documentació— del terme *frontera* aplicat en el sentit referit més amunt, és a dir, a un espai dotat de fortaleres i, eventualment, destacaments i altres elements militars situats en l'avançada d'una regió i en proximitat immediata a un altre espai oposat. En el document al·ludit, aquesta percepció no sembla oferir cap mena de dubte. La frontera del curs baix de l'Ebre tenia tots els ingredients: com a zona de *dificultats i perills* que era, els colons es veien afavorits amb incentius especials en forma de reducció d'unes determinades taxes, tot i ser una pràctica no prevista en el dret. La carta de poblament de Tortosa, atorgada el novembre de 1149, contenia ja una disposició que accentua encara més la idea d'espai fronterer: capturar un captiu fugitiu en direcció al sud, entre l'Ebre i Ulldecona —amb escasses possibilitats de recuperar-lo—, es recompensava amb dos morabatins, el doble que en un intent de fuga vers el nord, l'èxit de la qual era molt menys viable «*pro inventione vero fugitivi sarraceni qui inventus sit de Terrachona usque Iberum flumen unum morabetinum accipiatur, et de Ibero usque ad Uldiconam duos*».¹⁹

Quines eren les dificultats que havien d'afrontar aquests «homes de frontera», obligats a *esforçar-se* i sotmesos a *perills* constants? La primera preocupació havia de ser el propi manteniment, gens senzill en els inicis de la colonització, en

18. Edició d'A. VIRGILI, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1193-1212)*. *Episcopat de Gombau de Santa Oliiva*, Fundació Noguera, Barcelona, 2001, doc. 577. També, A. VIRGILI, «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa», *I Congrés d'Història de l'Església Catalana. Des dels orígens fins ara*. Solsona, 1993, 423-431.

19. Les darreres edicions, J. M. FONT RIUS, *Cartas de población*. doc. 75; J. MASSIP, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Consell Intercomarcal de les Terres de l'Ebre, 1984, docs. 1 i 1 bis; A. ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, (960-1177), I, Barcelona, 1993, doc. 120; A. VIRGILI, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997, doc. 20.

la fase inicial de construcció de la renda. Sobreviure, almenys en part, depenia de la rapacitat, del producte d'accions de saqueig a 'l'altra banda'. Sense manteniment no podia haver-hi botí; esforç per a sobreviure, i les cavalcades no estaven exemptes de perills.²⁰ Els documents ofereixen dades amb quantitat, varietat i precisió suficient com per il·lustrar un sistemàtic exercici d'extorsió i pràctica agressiva dels feudals sobre les comunitats pageses i els governants de Múrcia i València, gairebé permanent durant tot el període postalmoràvit (Ibn Mardanis, *el rei Llop*),²¹ i almohade, des de 1172.

Les cavalcades i ràtzies a la recerca de botí devien sovintejar, quan el propi comte tenia dret, en concepte de regalia, a percebre la cinquena part de les captures, i en feia concessió als ordes militars: «*illam quintam quod ego habeo (...) et consuevimus habere et recipere de illis qui de terra mea intrant ad devastandum Ispaniam et terram sarracenorum.*»²² Des de mitjan segle XII fins a 1232, Tortosa i Terol eren el punt de partida d'escamots que tenien per objectiu l'altre costat de la frontera, i motivaren el despoblament de moltes alqueries obligant els seus habitants a cercar refugi a les fortificacions enlairades.²³ No hi ha dubte de la pràctica d'iniciatives particulars, autònomes, a la captura de botí, gens fàcils de detectar. L'any 1209, Gombau i Ponç, bisbe i prior de Tortosa, respectivament, infeudaven a Berenguer de Cambrils i la seva muller el *castrum* d'Arenys (de Lledó, Matarranya), i aquests s'avenien a fer pau i guerra per ells, «*convenimus (...) pro vobis pacem et guerram faciamus...*», i l'any següent, el bisbe de Tortosa subratllava el seu dret a participar del botí que poguessin aconseguir els homes de Lledó (Matarranya), una de les àrees més perifèriques, «*retineo in vobis cavalcadas super sarracenis et pacem et guerram sarracenorum.*»²⁴ No foren els únics casos.

Tant Ramon Berenguer IV com Alfons el Cast dugueren a terme una política d'extorsió alternant expedicions militars i la formalització de *paus* que es concretaven en l'exigència de pàries. Ramon Berenguer IV ja en cobrava l'any 1136, procedents de València i Múrcia;²⁵ abans de 1157, preparava una expedició

20. M. BARCELÓ («Mantenimiento y oro») constata la importància del *manteniment* —sobreviure— dels conqueridors espanyols a Amèrica durant els primers anys —reflectit en els textos que ells mateixos van redactar— com a condició imprescindible per a l'obtenció de botí, l'objectiu final.

21. Ibn Mardanis s'oposava als almohades amb el concurs de tropes mercenàries feudals, circumstància que pot explicar la seva passivitat davant la conquesta d'Almeria, l'any 1147, i la de Tortosa i Lleida (1148-1149).

22. J. DELAVILLE, *Cartulaire général de l'Orde des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem*, París, 1894-1906.

23. E. GUINOT, «Canvis i transformacions en l'organització del poblament al País Valencià arran de la conquesta feudal del segle XIII. Una aproximació», BOLDs-BUSQUETA (eds.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació* II, 175-189. Lleida.

24. A. VIRGILI, *Diplomatari [...] episcopat de Gombau*, doc. 740.

25. P. DE BOFARULL, *Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1848, IV, doc. XX. Les dades que segueixen a continuació procedeixen, sobretot, de dues obres, en especial dels seus apèndixs documentals, i d'una col·lecció diplomàtica: M. GUAL CAMARENA, «Precedentes de la reconquesta valenciana», *Estudios Valencianos*, I, fasc. 5. València, 1952. A. M. BALAGUER, *Del mancús a la dobla. Or i pàries d'Hispania*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona, 1993. R. SAROBE, *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, 2 vols., Fundació Noguera, Barcelona, 1998, docs. 205, 207 i 222.

sobre Llorca; l'any 1168, Ibn Mardanis era obligat a satisfer 25.000 morabatins en dos anys; un any després, el rei Alfons disposava la donació dels castells de Xivert i Orpesa a favor del Temple quan es produís la seva captura, «*de manu sarracenorum per nos [...] habere potuerimus*», i poc després, acorda donar 1.000 morabatins anuals cada cop que faci la pau amb Ibn Mardanis i els seus successors, «*quandocumque ego fatiam pacem de Hispania cum rege Lupo vel cum successoribus suis*»; el 1170, el governant andalusí es comprometia a pagar 40.000 morabatins en cinc anys, amb la condició que el rei Alfons no donés suport als almohades. Un cop aquests es feren amb el govern de València i Múrcia, Alfons el Cast seguí amb la mateixa estratègia. Abans, però, feia una donació anticipada dels castells de Cervera i Cullera als hospitalers, «*Item concedo predictae Domui duo castella in Hispanie quando ea Deus dederit in manibus christianorum, Cerveriam, scilicet, et Chulleriam*». Una expedició sobre València li reportà la renovació de la pària; l'any 1177 s'organitzà una nova expedició sobre Llorca i dos anys més tard, una altra sobre València. Xàtiva, Morvedre i Requena van patir també els assalts feudals.²⁶ La noblesa feudal i els ordes militars llençaren atacs sobre Peníscola i Polpís. Entre els anys 1206 i 1210, Pere el Catòlic intensificà la seva ofensiva sobre la línia de fortificacions andalusines —projecte de conquesta d'Ademús, Castellfabib i Serrella— amb el suport financer de l'orde del Temple.²⁷ L'any 1213, Pere el Catòlic feia una donació anticipada del castell de Culla als templers. Aquesta activitat també es reflecteix en les fonts àrabs. S'organitzaren respostes per a contestar, en especial, les agressions dels «barcelonesos»: una esquadra andalusina atacà el litoral l'any 1211, mentre es preparava un exèrcit per a intervenir.²⁸

Plantejar-se si aquest espai fronterer va esdevenir una colònia és una qüestió rellevant perquè, d'una banda, obliga a reconsiderar si es donen les condicions necessàries per a ser-ho, una per una i en el seu conjunt i, de l'altra, perquè, si es confirma, ens trobaríem davant dels primers assajos d'una experiència colonial més o menys reeixida. Caldrà reflexionar, novament, sobre l'impacte i els efectes de la conquesta feudal sobre la societat autòctona a partir de mitjan segle XII; s'hauran de formular les característiques del moviment de colonització, és a dir, el desplaçament de contingents de població originària de les regions feudals septentrionals que tenen l'espai conquerit com a destí; finalment, com l'ordre feudal dels conqueridors s'imposa de forma concloent tot liquidant l'ordre social pagès anterior. Només així es consolida la conquesta i s'origina la formació de la colònia.

26. El resultat d'aquesta estratègia d'agressió i extorsió fou la transferència de gran quantitat de peces de moneda d'or (morabatins, masmudines), que els comtes-reis repartiren entre els membres del seu entorn més proper, a l'Església i als ordes militars, i foren invertits en la compra de patrimoni. Sobre aquest fenomen a Tortosa, A. VIRGILI, «Moneda i peces de moneda en els inicis de la Tortosa feudal», *Antes de las naciones, antes de Colón. Dinero y monedas de las monarquías feudales (siglos XII-XIII)*. *Gaceta Numismática* 137, 2000, 29-50.

27. P. GUICHARD, *Les musulmans de Valence et la reconquête (XI-XIII siècles)*, 2 vols., Damasc, 1990-1991, I, 136. L. PAGAROLAS, *La Comanda del Temple de Tortosa, primer període (1153-1213)*, Tortosa, 1984, doc. 134.

28. GUICHARD, *Les musulmans de Valence*, 134.

Caldrà mostrar els procediments a través dels quals els colons intentaran de rendabilitzar tots els recursos que ofereix la colònia i, en especial, els que es deriven del caràcter *fronterer* de la zona: és a dir, aquells que impliquen activitats relacionades amb al-Andalus.

Capitulacions, aljames, eixarics i captius

La major part de les conquestes de la vall de l'Ebre es van resoldre, a darrera hora, mitjançant capitulacions. El text de la capitulació de Tortosa remet al de Saragossa.²⁹ Es coneix un document relatiu a les condicions de permanència de la població andalusina de la Ribera de l'Ebre³⁰ que, malgrat que no és el de la capitulació, recull gairebé els mateixos preceptes que la carta de Tortosa i és, en definitiva, resultat d'aquesta. No hi ha cap document d'aquesta mena sobre Lleida. Tanmateix, és molt probable que s'arribés a la fi del llarg setge amb un acord de rendició, ateses les similituds amb Tortosa.³¹ En pocs anys, Ramon Berenguer IV de Barcelona i Alfons el Bataller d'Aragó havien annexionat un territori molt extens i, alhora, molt poblat. No podien limitar-se a una acció de saqueig i captura de botí; calia cercar solucions per a consolidar aquestes conquestes, i tot indica que els procediments emprats foren molt semblants.

Les experiències de les croades a Palestina, el resultat de les quals fou el sotmetiment de la població autòctona vençuda sense alterar l'ordre social existent, havien fracassat.³² L'èxit d'una conquesta depenia de la capacitat dels conqueridors d'imposar el seu ordre, i per fer-ho resultava imprescindible canalitzar colons originaris de les àrees feudalitzades vers les conquerides. I urgia fer-ho amb les quantitats i la rapidesa suficients. No era una empresa fàcil i s'havien de donar les condicions per a una emigració d'aquestes característiques: gent disposada a fer-ho i motius per a llençar-se a l'aventura d'un desplaçament, sovint llarg i atzarós, i a un nou destí ple d'incerteses. La lentitud per a colonitzar altres indrets, com per exemple Tarragona, fa palesa la dificultat del procés. Aleshores, els conqueridors optaren per una solució mixta: posar en pràctica una estratègia encaminada a mantenir part de la població vençuda sotmesa al nou ordre feudal i, a la vegada, promoure i fomentar la captació de colons d'una manera gradual.

29. J. SERRANO, «La carta de seguretat dels sarraïns de Tortosa, de 1148», *Les cartes de Població cristiana i de Seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Universitat Internacional de Catalunya, Barcelona, 2000, 105-150 i 343-345.

30. J. M. FONT RUIJ, «La carta de seguridad de Ramon Berenguer IV a las morerías de Ascó y Ribera del Ebro (siglo XII)», *Homenaje a D. José M^a. Lacarra de Miguel*, I, 1977, Saragossa, 261-283. Publicat també a *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval*, Universitat de Barcelona, 1985, 561-576.

31. X. ERITJA, «Reflexions sobre la comunitat andalusina de Lleida després de la conquesta (2ª meitat s. XII)», *Les cartes de Població cristiana i de Seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Universitat Internacional de Catalunya, Barcelona, 2000, 299-307.

32. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...»

És, doncs, en aquest context, que s'opta per la capitulació.³³ Mantenir una part de la població autòctona evitava el despoblament immediat, i la mà d'obra nativa, especialitzada i bona coneixedora de l'espai agrari, impedia la paralització del treball pagès i de la capacitat productiva.

En principi, els andalusins tenien llibertat per triar l'exili o romandre a la regió. Aquesta oferta es feia sobre una població sensiblement reduïda a causa de les baixes produïdes pels combats i els efectes del setge, i, probablement, per la fugida de persones i famílies i d'aquells que, per raons que desconeixem, foren fets captius i esclavitzats. Els que optaren per romandre a la regió ho van fer a l'empara d'unes garanties de protecció com a grup diferenciats: eren els preceptes de la capitulació.

Sobre el paper, les condicions establertes es caracteritzaven per la seva flexibilitat. Els que s'inclinaven per l'exili podien posar a la venda els seus béns sempre que no tinguessin deutes pendants, i si reconsideraven la seva opció i decidien retornar, podien fer-ho abans de quatre mesos i recuperar les seves pertinences. Els que romanien a la regió conservarien les seves possessions, menys a Tortosa, on havien d'abandonar les seves cases i la mesquita en el termini d'un any per a instal·lar-se en un barri específic, «*villa sarracenorum*» o moreria, que s'ubicà al sector de Remolins. Tant a Tortosa com a les localitats de la Ribera d'Ebre, les comunitats andalusines es constituïren en aljames: col·lectius amb personalitat jurídica pròpia: es regirien per les seves pròpies lleis i a través de les seves institucions, els càrrecs de les quals (cadis, alfaquins, salmedines, *proboms*) recaurien en membres de la pròpia comunitat subordinats a l'autoritat del comte de Barcelona o als seus representants. També es garantia la intimitat de les persones, i les seves cases no podien ser escorcollades de forma arbitrària; es respectava la seva religió i no es podien restringir les activitats relatives al seu culte. Tampoc no podien ser obligats a satisfer taxes més enllà de les que tenien per costum i eren eximits de prestacions en treball «*opera, sofra*». No és aquest el lloc ni el moment de verificar el grau de compliment de tots aquests compromisos per part dels conqueridors.³⁴

33. Tot apunta que els genovesos no degueren compartir aquesta solució perquè limitava el saqueig indiscriminat i l'esclavització massiva dels vençuts, amb la qual cosa la captura de botí no podia assolir els mateixos nivells que l'any anterior havien aconseguit a Almeria, per exemple (VIRGILI, *Ad detrimentum...*, 67).

34. Sobre aquesta qüestió, VIRGILI, *Ad detrimentum...*, 110-130. És probable que la situació dels andalusins empitjorés gradualment a mesura que anaven arribant més colons. L'incompliment dels acords continguts en la capitulació o, en altres cartes de franquesa inicials per part dels conqueridors en detriment dels andalusins també ha estat subratllat per P. ORTEGA, *Musulmanes en Cataluña. Las comunidades musulmanas de las encomiendas Templarias i Hospitalarias de Ascó y Miravet (siglos XI-XIV)*, CSIC, Barcelona, 2000. Sobre el caràcter de ruptura que la conquesta feudal suposà per a les comunitats andalusines de l'actual Aragó, C. LALIENA, «Expansión territorial, ruptura social y desarrollo de la sociedad feudal en el valle del Ebro, 1080-1120», *De Toledo a Huesca. Sociedades Medievales en transición a finales del siglo XI (1080-1100)*, per C. LALIENA i F. UTRILLA (eds.), Saragossa, 1998, 199-227; en aquest sentit, qüestiona el plantejament «continuista» de C. STALLS, *Possessing de Land. Aragon's Expansion into Islam's Ebro Frontier under Alfonso the Battler, 1104-1134*, E. J. BRILL (ed.), Leiden-Nova York-Colònia, 1995.

Cal interrogar-se, en canvi, quina fou la resposta de la població autòctona a l'oferta dels conqueridors. Es dona per fet que la majoria optaren per quedar-se a l'empara dels preceptes de la carta.³⁵ És impossible d'oferir dades respecte a aquesta qüestió, però tot apunta a una reacció contrària, a un exili massiu. La diàspora de savis (alfaquins, ulemes), originaris de Tortosa, Lleida i Balaguer, la presència dels quals és documentada a la resta de *dar al-islam*,³⁶ n'és una petita mostra; i atès el seu paper rector i la seva influència sobre la resta de la societat, resulta difícil creure que marxessin sols. A Tortosa, per exemple, els vençuts havien de constituir un grup tan reduït que un petit barri extramurs fou suficient per allotjar tots els seus efectius;³⁷ i encara es limità la seva mida tot controlant un eventual creixement demogràfic per mitjans fiscals: l'any 1174 el rei Alfons el Cast, personalment, disposava que una determinava taxa oscil·laria en funció del volum poblacional de l'aljama (*si vero crescerit populus sarracenororum ... crezcant mazmucine* —peces de moneda d'or—, *si vero quod absit minuerit, minuunt mazemucine*).³⁸ El sector meridional, la frontera, va ser totalment desallotjada.³⁹ A la reducció de la població autòctona cal afegir estratègies de deportació i reubicació dels seus efectius. En efecte, els assentaments andalusins es documenten a partir de la ciutat de Tortosa en direcció al nord i als marges fluvials de l'Ebre; de la mateixa manera que des de Lleida envers el sud a les ribes del Segre. En els anys immediatament posteriors a la conquesta

35. En rigor, aquesta qüestió no ha estat plantejada; no s'ha comptat mai. Hom parteix del fet que les condicions afavorien els que decidien quedar-se i, per tant, es quedaven; com rebutjar una oferta tan excel·lent? J. M. FONT RIUS s'inclina per una expressió genèrica: *devien ser molts* («La comarca de Tortosa a raïz de la reconquesta cristiana (1148)», *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval*, Universitat de Barcelona, 1985, 75-92, especialment, 87-89. Del mateix parer sembla F. SABATÉ quan parla de la *necessitat d'assimilar un important gruix de població islàmica* (*El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, 30-31). Segons P. ORTEGA, «Una parte, desconocida pero que se supone importante, de los musulmanes vencidos optaron por permanecer en el territorio; una cantidad indeterminada pero numerosa optaron por permanecer en el territorio» (*Musulmanes en Cataluña*, 9 i 181).

36. X. BALLESTÍN, «Prosopografia dels fuqahâ' i 'ulamâ' de la zona oriental del tagr al-'alâ: Balagà, Lârida, Turtûsa», M. MARÍN (ed.), *Estudios Onomástico-biográficos de al-Andalus*, CSIC, Madrid, 1994, 5-119.

37. J. CASANOVAS, «La comunitat jueva i la ciutat musulmana», *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, 193-200), estima una població de 12.000 habitants per a la ciutat de Turtusa. Ignoro com s'estableix aquesta xifra, al meu parer, totalment inversemblant, per excés.

38. P. DE BOFARULL, *Colección de Documentos...*, Barcelona, vol. VIII, 1851, doc. XVI. Aquesta taxa dispensava els andalusins de l'obligació de fer prestacions en treball (*sofra, opera*), però, en rigor, no era res més que la transformació d'una exigència per una altra de natura diferent; cal fer notar, tanmateix, que la capitulació indicava explícitament l'exempció de la *sofra*: «*et non faciant illos de Tortosa nulla açofra, nec illos bomines nec suas bestias...*» (J. SERRANO, «La carta de seguretat», 344). Així, la *sofra* esdevindrà, des de 1174, una nova càrrega; un bon exemple per mesurar l'escrupolositat dels vencedors respecte a les normes que ells mateixos havien redactat.

39. L'arqueologia va posant al descobert la densitat dels assentaments andalusins en aquesta zona (Mas del Torri i la Ràpita, Mas de Barberans, etc (VIRCIU, *Ad detrimentum*, 107-108). Al segle XIII, l'únic assentament era l'Aldea, una població deportada procedent de Silla (P. GUICHARD, «Le problème de la sofrà dans le royaume de Valence au XIII siècle», *Auraq* 2, Madrid, 1979, 64-71, 66. Tant l'Aldea com Silla eren termes que formaven part del patrimoni de l'orde de l'Hospital.

la població autòctona devia ser majoritària a la Ribera, ateses les xifres de què disposem per a finals del segle xv. Segons el fogatge de 1496, s'enregistraren 460 *focs moros* sobre un total de 1054, que representen quasi el 44% del total, però s'ha de considerar el fet que la gran aflluència de colons no es va produir fins entrat el segle xiii, a partir de la concessió de les cartes de poblament. En aquest mateix any, en tot el Baix Ebre es comptabilitzen només 82 focs andalusins sobre 1.218 (menys del 7%), i encara, per la gran concentració d'aquests a Benifallet (27 focs de 55). A Tortosa ciutat no arribaven al 5% (48 sobre 981 focs). A l'actual comarca del Montsià no n'hi havia cap. Les dades, doncs, ja no poden ser més concordants.

Durant el segle xii i principis del xiii, les referències sobre aquesta població autòctona són escasses, intermitents i lacòniques, i encara, paradoxalment, molt localitzades en els espais on el seu nombre era menor. Ho ignorem gairebé tot de les aljames a partir de Benifallet. Les referències documentals més nombroses d'andalusins les tenim en els fons de la seu de Tortosa i la comanda templera de Tortosa, i preferentment es detecten *eixarics* i captius. Uns i altres foren absorbits en l'engranatge de l'ordre feudal.

Els *eixarics* eren pagesos sotmesos als conqueridors. El fet d'haver-se documentat alienacions d'immobles en les quals l'eixaric era transferit amb ells, s'ha interpretat com la figura d'un pagès adscrit a la terra.⁴⁰ Però quan la mostra documental ha estat prou voluminosa, com a València, el que més destaca de l'eixaric era la precarietat en què es trobava,⁴¹ podia ser desposseït a voluntat del propietari. A Tortosa, les escasses referències mostren que la situació dels *eixerics* era lluny de ser estable i regularitzada, sinó que fluctuava segons les circumstàncies de cada moment i, sobretot, de l'interès de cada propietari. La documentació reflecteix que la fórmula d'accés a la terra per part dels pagesos colons era la *donatio ad censum*, en canvi, cap *eixaric* formalitza un contracte escrit d'aquest estil; els pocs casos d'establiment de pagesos andalusins mostren, encara, que la captura de renda a la qual estaven sotmesos era superior a la de la resta.⁴²

Els testaments revelen també l'existència de captius (*captivi sarraceni*) els quals eren lliurats en forma de llegat. Ignorem en quines circumstàncies foren reduïts a aquesta condició. És probable que la conquesta generés captius —malgrat que la capitulació no ho preveïa—, però no es pot rebutjar la possibilitat que d'altres fossin producte de campanyes depredadores (cavalcades) sobre els

40. Se'n troben diverses referències a VIRGILI, *Ad detrimentum*, 116-123. P. ORTEGA, *Musulmanes en Catalunya*, 51-53, distingeix els *eixarics* vells (producte de la conquesta), dels nous. Al seu parer, els primers no es podien identificar amb parcers ni adscrits; l'eixaric era un «cultivador que posseïera alguna suerte de dominio útil sobre el fundo [...] bastante más amplio y sólido que el resultante de un establecimiento [...] la única obligación que soportaban estos exaricos antiguos era el pago de la correspondiente porción de la producción».

41. TORRÓ, *El naixement d'una colònia...*, 193-202.

42. Dos esments de la tercera part dels fruits; un esment de la meitat i de la tercera part de la collita i dos esments de la quarta part. Referències a VIRGILI, *Ad detrimentum*, 116-123; «Senyors i renda feudal. A la recerca de pagesos a Tortosa (1148-1213)», dins: C. MIR-E. VICEDO (eds.): *Control Social i Quotidianitat. Terceres jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2002.

espais adjacents d'al-Andalus. La condició dels captius semblava que podia ser transitòria en contemplar-se l'enfranquiment, la conversió (*baptizados*), la redempció o el rescat.⁴³ La condició de captiu no diferia de la de l'esclau mentre durava. De captius en podien tenir els magnats més poderosos, però també *militēs* de nivells jeràrquics inferiors. Fins i tot, un mateix captiu podia ser compartit entre diversos propietaris. Hi ha escasses notícies sobre la seva activitat laboral. Un consta com a teixidor, però és molt probable que la majoria fossin pagesos que treballaven les reserves explotades directament pels principals senyorius de la regió (la seu de Tortosa, la comanda del Temple). La seu en va rebre prop d'una vintena en testament; del seu patrimoni personal, el bisbe Ponç de Monells en llegà nou i la meitat d'un que compartia.⁴⁴

La societat andalusina autòctona, en definitiva, sensiblement reduïda, sotmesa i obligada a limitar el seu eventual creixement, va sofrir l'impacte dels factors de desarticulació del seu ordre social imposats pels conqueridors. Esdevingué, així, un grup residual, marginal i descontextualitzat, el destí del qual no podia ser cap més que la seva fi.

El procés de colonització

Un dels fenòmens més significatius que genera la conquesta feudal d'al-Andalus són els desplaçaments de població que es produeixen. Centenars d'individus de diversa condició abandonaren les regions d'origen dels conqueridors i s'establiren a les annexionades reemplaçant, totalment o parcial, la població autòctona, exiliada, esclavitzada o deportada.

El moviment de colonització és un fenomen encara mal conegut. Se sap que fou d'un gran abast, tant per la magnitud —la quantitat de persones que es desplaçaren—, com per la cronologia —no fou una resposta puntual, sinó un procés llarg, de segles (xi-xiii)—, com, finalment, per l'extensió dels espais de recepció, ja que afectà el conjunt de les regions conquerides, no una àrea concreta. Han d'haver-hi unes raons molt poderoses perquè persones i famílies senceres abandonin els seus llocs d'origen per a emprendre camí, la primera incògnita del qual comença pel propi viatge —poden ser centenars de quilòmetres— vers unes terres de les quals no en coneixien pràcticament res, més enllà de les informacions rebudes. Quina mena d'estímuls són capaços de mobilitzar tanta gent i de tan diversa condició, com es canalitza i es difon tota aquesta informació i, en les regions emissores, quina és la situació capaç de crear les condicions d'una emigració així, són les qüestions que mereixen ser formulades. Caldrà anar més enllà i conèixer qui són aquests colons i quants són. La primera tasca serà intentar identificar-los a partir de la documentació redactada a les zones

43. A Mallorca, amb molts més casos documentats, R. Soto, «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230», *Mélanges de la Casa de Velázquez* XXX, 1, Madrid, 1994, 167-206.

44. Les referències, a VIRGIU, *Ad detrimentum...*, 123-126.

colonitzades, la qual cosa permetrà conèixer, almenys en part, les regions d'origen. La segona part de la recerca consistirà a localitzar-los, en la mesura del possible, en la documentació d'aquestes regions de procedència. Les dades obtingudes podran donar resposta als interrogants plantejats.

* * *

Entre els segles xi i xiii, els antropònims es componien, majoritàriament, d'un nom i un cognom —o quasicognom— expressat amb un locatiu o topònim que indicava la procedència, amb l'ofici o l'activitat, ja fos de l'individu en qüestió, o bé de la família, amb un patronímic, o amb altres formes d'identificació derivades de l'orografia, de plantes, renoms, etc. En els primers, els noms de molts castells, viles, ciutats i regions eren emprats per a identificar persones. Així, l'associació de l'individu amb el seu origen geogràfic serveix per a conèixer la procedència dels colons que es desplaçaven vers els pols d'atracció, les regions conquerides.

Conèixer l'origen dels colons resulta rellevant perquè, com dèiem, no tan sols permet descriure el curs dels itineraris i aproximar-se a la magnitud d'aquests desplaçaments —determinar d'on venien—, sinó perquè és el punt de partida de la seva identificació —saber de qui es tractava, quina era la seva condició social i en quina situació es trobaven.

Es tracta, sens dubte, d'una recerca de gran abast ja que requereix la mobilització d'una ingent quantitat de documentació. En primer lloc, caldrà identificar els colons i resseguir les seves activitats entre les escriptures que genera el nou ordre feudal a les àrees ocupades. En segon lloc, s'hauran de localitzar en els fons documentals de les regions d'origen, tasca encara més complexa, atesa la seva dispersió geogràfica.

No hi ha una documentació específica; la recerca requereix l'examen del major nombre possible d'escriptures redactades al llarg del període estudiat, sigui quina sigui la seva tipologia jurídica i els motius que menaren la seva redacció. En aquest mateix sentit, qualsevol protagonisme dels personatges en l'acta notarial és vàlida. Per a constatar la seva presència al nou destí és indiferent que siguin venedors, compradors, donadors, testadors, marmessors o simples testimonis. A partir d'aquí, es procedeix a inventariar tots els antropònims identificats amb un locatiu o un gentilici; es poden afegir aquells que, sense reunir aquesta condició, se'n conegui la procedència amb seguretat. Com més documentació es pugui reunir, més gran podrà ser el repertori.

Introduir-se en l'estudi de les persones i esbrinar les seves activitats i els seus càrrecs ja depèn d'altres factors, com per exemple, amb quina freqüència està documentat, en virtut de què, etc. En aquest punt s'entra en la dimensió qualitativa de la recerca on destaquen, per la riquesa de les dades que sovint contenen, els testaments. La possibilitat de reconstruir el grup familiar, de conèixer el patrimoni i la seva localització, d'inventariar els béns mobles, d'establir les relacions socials, etc., converteix aquests instruments en el material més útil.

E. Guinot i A. Mas⁴⁵ han posat de relleu la problemàtica i les limitacions derivades d'aquest mètode. L'existència de topònims duplicats o triplicats,⁴⁶ la dificultat per a identificar i localitzar topònims relatius a nuclis actualment desapareguts, o l'eventualitat que el cognom d'un colon s'identifiqués amb un topònim que no era el de residència en el moment d'emigrar, serien els més rellevants. Al marge d'aquestes qüestions de caire tècnic, inherents a la pròpia recerca, hi hauria un altre problema derivat del processament i la interpretació de les dades obtingudes. Una selecció interessada dels llocs d'origen, en el cas de topònims coincidents, o delimitar les regions emissores de colons a partir de les divisions administratives, polítiques —i fins i tot lingüístiques— actuals, pot degenerar en conclusions errònies o deliberadament manipulades en virtut d'uns determinats plantejaments ideològics.⁴⁷

No es poden menystenir, encara, restriccions de caire documental derivades de la mateixa natura de les fonts i de la tipologia jurídica de les escriptures. Les sèries més nombroses pertanyen a fons o arxius d'institucions eclesiàstiques (a Tortosa, la Catedral i l'orde del Temple, i en menor proporció els monestirs de Poblet i Santes Creus). La documentació i una bona part dels personatges documentats estan, doncs, directament o indirectament relacionats amb aquestes institucions. La major part dels documents són operacions de transferències immobiliàries i, per tant, la seva informació és molt concreta. Caldrà examinar amb prudència les cartes emeses per la cancelleria comtal o reial, ja que la presència dels membres de la cort com a testimonis de les actes no els vincula necessàriament amb la colonització. Cal constatar una circumstància comuna relacionada, tant amb

45. E. GUINOT, *Els fundadors del Regne de València*, 2 vols., València, 1999, en especial el capítol 4 «Les característiques generals de l'antroponímia catalana i aragonesa (segles XII a XIV)». A. MAS, «Ideologia, topònims i llinatges. Algunes consideracions sobre l'ús de la toponomàstica i de l'etimologia dels llinatges com a font per estudiar l'origen dels "repopladors" de Mallorca dels segles XIII i XIV», en premsa.

46. Aquest és un fenomen ben constatat a Catalunya i a altres regions limítrofs, com Occitània. Alguns exemples bastaran per copsar l'abast de la problemàtica. Sant Esteve dona nom a tres castells: a l'Empordà, al Baix Llobregat i al Garraf. Els Santmarí poden ser originaris de la Cerdanya, el Bages o l'Alt Penedès; els Calders poden ser-ho del Bages o del Baix Penedès. Hi ha castells anomenats Castellnou al Bages, la Segarra i l'Urgell; de Montagut n'hi ha al Gironès, la Garrotxa i l'Alt Camp. A l'Empordà, a l'Anoia i a la Selva hi ha castells que comparteixen el mateix nom: Cabrera. Montornès és un topònim del Vallès i del Tarragonès; Tamarit és a la Llitera i al Tarragonès. Altres àrees geogràfiques plantegen problemes semblants. El llinatge dels Salvanyac, esmentats com *Salvaniaco*, *Salvanec*, *Salvanicho*, etc., poden ser originaris de punts distants, com Salvanhac, Sauvagnat, Savignac, etc. De semblant manera, els identificats amb el locatiu Valença, poden arribar de Valença, a la riba del Roine, de la localitat del mateix nom propera a Condhòm, o de la regió de l'Albi. Els Rocafort poden ser occitans o de la part alta de la Conca de Barberà. No cal, penso, fer llistes completes per adonar-se de la complexitat del problema.

47. Qualificar de *francesos* els colons occitans —i fins i tot els del Rosselló i la Cerdanya septentrional— o d'aragonesos els procedents de les àrees de domini lingüístic del català, poden amagar la intenció de minimitzar la colonització catalana de València (E. GUINOT, *Els fundadors...*) o Mallorca (MAS, «Ideologia, topònims i llinatges»), o sobrevalorar el paper dels occitans en la colonització de Mallorca a partir de la repressió dels càtars (G. ALOMAR, *Cátaros y occitanos en el reino de Mallorca*, Mallorca, 1978).

la natura, com amb la tipologia de les fonts: la dificultat de localitzar pagesos, el número dels quals devia superar el dels que no ho eren.⁴⁸

S'ha d'afegir una limitació d'ordre cronològic en l'aplicació del mètode de treball. La seva validesa, inqüestionable durant els primers anys a partir de la formació de l'espai colonial, va perdent consistència a partir de la segona i, sobretot, de la tercera generació de colons i les següents, quan és possible que el locatiu inicial de procedència associat amb el nom hagi esdevingut un llinatge ja arrelat a la regió. Tanmateix, és un problema que no afecta la recerca present, centrada en els cinquanta o seixanta anys següents a la conquesta de la regió de Tortosa i, per tant, en les dues primeres generacions de colons.

Aquesta mena de recerca és indispensable per a discernir el caràcter colonial d'una regió incorporada per conquesta a l'ordre feudal. La majoria d'estudis sobre els processos de colonització que segueixen la conquesta feudal són restringits, ja sigui al coneixement de determinats personatges, ja encaminats a la recerca de colònies de mercaders o artesans instal·lats en els emergents centres urbans.

S'ha insistit molt, per exemple, que amb la difusió de la *reforma gregoriana*, destacats homes d'Església d'enllà dels Pirineus van ser destinats en importants diòcesis i abadies peninsulars entre els segles xi i xii. És el cas de Bernat, arquebisbe de Toledo, per exemple. Els arquebisbes de Tarragona Oleguer de Bonestruga i Bernat Tort, així com Gaufred d'Avinyó, elegit bisbe de Tortosa l'any 1151, eren procedents de l'abadia agustiniana de Sant Ruf d'Avinyó. Reformadors convençuts, van ser situats en aquests càrrecs de tanta rellevància de la jerarquia eclesiàstica amb la finalitat de consolidar el moviment reformador en els comtats i regnes de la península,⁴⁹ sobretot, al front de les noves seus episcopals constituïdes a les regions annexionades per conquesta. El futur papa Adrià IV era present als setges de Tortosa i Lleida al costat dels escamots de Ramon Berenguer IV i de les principals jerarquies de l'episcopat català.⁵⁰ Jeroni de Périgord, per la seva banda, ja havia acompanyat el Cid.⁵¹

També s'ha posat en relleu la participació de destacats cavallers de llunyana procedència a la conquesta d'al-Andalus. Les vinculacions feudals que s'establiren entre els membres dels llinatges aristocràtics de Catalunya, l'Aragó i Occitània explica la contribució de *milites* d'aquesta darrera regió a les campanyes en virtut de llurs obligacions militars.⁵² Aquest corrent fou particularment intens arran del programa de Cluny —una de les experiències més precoces fou l'assalt a Barbastre,

48. M. BARCELÓ, «Los límites de la información documental escrita», *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 1988, 73-87, ja va advertir aquesta limitació derivada de la documentació escrita. Sobre aquesta qüestió a Tortosa, A. VIRGILI, «Senyors i renda feudal».

49. M. ZIMMERMANN, «El bisbe català durant els segles x-xii», *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Barcelona, 1989, 137-165.

50. A. VIRGILI, «Ad detrimentum...», 44-46.

51. R. MENÉNDEZ PIDAL, *La España del Cid*, 5ª ed., 1956, 548, 550, 580 i 867-869.

52. M. DEFOURNEAUX, *Les français en Espagne au xi et xii siècles*, París, 1949, 170-171.

53. DEFOURNEAUX, *Les français en Espagne*; CH. HIGOUNET, «Mouvements de population dans le Midi de la France du xi au xv siècle d'après les noms de personne et de lieu», *Annales, ESC*, 1953, 1-24.

l'any 1064— i, després, quan al-Andalus esdevé objectiu de croada. El normand Robert de Culley pot ser pres com a model. Va formar part de les tropes d'Alfons el Bataller en la conquesta de Saragossa (1118); després —any 1129—, el bisbe Oleguer li infeudà la ciutat i el camp de Tarragona.

Al costat d'aquestes iniciatives particulars hi hagué un moviment molt més massiu i anònim de colonització. Els treballs pioners de M. Defourneaux i, en especial, de Ch. Higounet⁵³ van deixar entreveure significatives migracions d'individus i famílies procedents d'Occitània vers les principals viles del nord de la península, on formaren autèntiques colònies de *francs*. El fenomen és ben perceptible a Saragossa i a d'altres ciutats i viles aragoneses i navarreses,⁵⁴ i molt especialment, als centres urbans al llarg de tota la ruta de pelegrinatge a Santiago de Compostel·la, on foren atrets per les cartes de franquícia i de privilegis atorgats, per reis, comtes o magnats.⁵⁵ Les ciutats costaneres peninsulars també van acollir colònies de mercaders italians al llarg de tota l'edat mitjana.⁵⁶

Aquest fenomen també afectà els comtats catalans. Les regions conquerides a al-Andalus a partir del segle XII, sobretot, Tarragona, Tortosa i Lleida, esdevingueren importants focus de recepció de colons de diversa procedència. Charles Higounet, que centrà la seva recerca sobre una base documental molt limitada, va concloure que «vers les lisières reconquises de la Catalogne, le mouvement paraît être moins important».⁵⁷

Se sap de l'establiment de colons procedents d'Occitània a Catalunya, malgrat existir una important llacuna en relació amb els primers temps de la conquesta. C. Batlle⁵⁸ toca molt de passada la participació de magnats occitans a la conquesta de Tortosa, per a centrar-se de manera preferent en els corrents migratoris del segle XIII a conseqüència de la croada anticàtara i les successives onades que

54. J. M. LACARRA, «Desarrollo urbano de Jaca en la edad media», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* IV, Saragossa, 1951; G. LIAUZU, «La condition des musulmans dans l'Aragon Chretien aux XI et XII siècles», *Hesperis-Tamuda* IX/2, Rabat, 1968, 185-200.

55. J. M. LACARRA, *Peregrinaciones a Santiago de Compostela*, tom I, Madrid, 1948; R. LAFESA, «Asturiano y provenzal en el fuero de Avilés», *Acta Salmanticensia*, II, Salamanca, 1948; HIGOUNET, «Mouvements de population»; R. PASTOR DE TOGNERI, «Las primeras rebeliones burguesas en Castilla y León (siglo XII). Análisis histórico-social de una coyuntura», *Conflictos sociales y estancamiento económico en la España medieval*, Barcelona, 1973, 13-102; J. GAUTIER-DALCHÉ, «Les colonies étrangères en Castille: I. Au nord du Tage», *Anuario de Estudios Medievales* 10, 1980, 469-486.

56. Sobre els consolsats comercials i els mercaders que hi residien o els freqüentaven de forma intermitent, vegeu *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, els estudis de: G. PISTARINO sobre el litoral mediterrani: «Genova e l'Islam nel Mediterraneo occidentale», 189-205; per Andalusia, J. VALDEÓN, «Las colonias extranjerias en Castilla: II. Al sur del Tajo (los italianos en Andalucía en la baja edad media)», 487-503; sobre Portugal, M. JOSÉ LAGOS, «Marchands étrangers de la Méditerranée au Portugal pendant le Moyen Âge», 343-359.

57. HIGOUNET, «Mouvements de population...», 5. Les seves fonts foren el *Liber Feudorum Maior* (ed. de F. MIQUEL ROSSELL, CSIC, Barcelona, 1945), i els documents inclosos per J. MIRET I SANS, *Les cases de Templers i Hospitalers en Catalunya*, Barcelona, 1910. No és pas la documentació més adequada per a aquesta mena d'estudi, sobretot la del *Liber*, molt limitada a l'entorn comtal i a una àrea geogràfica restringida, a més de recollir pactes i convinençes feudals, de poca utilitat en aquest camp.

58. C. BATLLE, «Els francesos a la Corona d'Aragó», *Anuario de Estudios Medievales* 10, 1980, 361-392.

es produïren durant la baixa edat mitjana. Ph. Banks⁵⁹ constata l'activitat dels llenguadocians a la Barcelona del segle XII. A Tarragona, l'arquebisbe Oleguer confià la colonització del camp i la ciutat al normand Robert de Culley —del qual ja n'hem fet esment—, després anomenat Robert Bordet o d'Aguiló. Prengué el títol de *princep de Tarragona* i era present al setge de Tortosa; retornà al seu país a la recerca de colonitzadors, la presència dels quals a Tarragona és recollida en l'escassa documentació conservada.⁶⁰ A Lleida destaca una rellevant presència de colons vinguts del Rosselló, la Cerdanya, Aquitània, Gascunya, etc. amb una notòria activitat dels mercaders tolosans.⁶¹ La Conca de Barberà i les àrees adjacents foren un centre d'atracció pels colons llenguadocians.⁶² Durant els segles XI i XII, grups de genovesos i pisans s'establiren a l'actual Catalunya.⁶³

Aquests estudis han estat concebuts de forma gairebé monogràfica amb l'objectiu essencial de mostrar el vessant urbà, *burgès*, dels nous assentaments, tot insistint en les funcions artesanals i mercantils dels colons. En algunes ciutats del camí de Santiago els francs constituïren l'element més dinàmic de la naixent burgesia urbana fins al punt d'encapçalar revoltes contra els senyors en la seva lluita per monopolitzar els drets de mercat.⁶⁴ Els mercaders eren també arreu de les viles catalanes; a Lleida n'hi havia de procedents de Tolosa; una família d'escriptors relacionada amb Poblet i Santes Creus s'instal·là a Lleida procedent del Périgord.⁶⁵ Haurien arribat a les ciutats conquerides, doncs, amb l'objectiu de suplir en aquestes activitats els andalusins fugits, ja que els artesans i els mercaders, al costat dels que formaven els quadres dirigents i de l'administració, eren els col·lectius més nombrosos que havien optat per l'exili.⁶⁶ Els centenars de personatges documentats, tant si eren residents definitius com temporals, formaven solidaritats i agrupacions en barris i carrers i col·laboraven en funció, sobretot, de l'idioma i de la proximitat geogràfica de la seva procedència. En alguns casos, fins i tot gaudien de privilegis i estatuts jurídics propis.⁶⁷

Ch. Higounet, que també s'inclina pel caràcter burgès de la colonització adverteix, tanmateix, que «*serait une erreur de penser cependant qu'il n'y ait eu*

59. PH. BANKS, «Alguns immigrants del Llenguadoc a la Barcelona del segle XII», *Miscel·lànea d'Homenatge a E. Moreu-Rey*, Bibliot. Abat Oliba, 59, Abadía de Montserrat, 1988, 153-172.

60. J. M. RECASENS, «La ciutat de Tarragona», I, Barcelona, 1975, 69-81 i 229-230; M. DEFOURNEAUX, *Les français en Espagne*, 222 i ss).

61. J. LLADONOSA, «Marchands toulousains à Lerida au XII et XIII siècles», *Annales du Midi* 70, 1958, 223-230; del mateix autor, *Història de Lleida*, Lleida, 1991.

62. A. ALTISENT, «Una família d'escriptors de Lleida relacionats amb Santes Creus i Poblet (1151-1218)», *Bulletí de l'Arxiu Bibliogràfic. Santes Creus* 53, VI, 1981, 205-219.

63. M. T. FERRER MALLOL, «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales* 10, 1980, 393-467, amb molta bibliografia.

64. R. PASTOR DE TOGNERI, «Las primeras rebeliones».

65. BATLLE, «Els francesos a la Corona»; J. LLADONOSA, «Marchands toulousains»; A. ALTISENT, «Una família d'escriptors».

66. LIAUZU, «La condition des musulmans...», 186.

67. M. DEFOURNEAUX, *Les français en Espagne*, 243; R. PASTOR DE TOGNERI, «Las primeras rebeliones...»; R. LAPESA, «Asturiano y provenzal». El mateix es pot dir dels al·fòndecs dels genovesos i pisans.

que cette colonisation urbaine.⁶⁸ El cert és, però, que no s'ha plantejat el caràcter massiu del moviment com un fenomen essencial per a consolidar les conquestes o, per què no, convertir els espais conquerits en colònies. Cal observar, en aquest sentit, l'èmfasi en estudiar desplaçaments espectaculars, ja per la distància del trajecte, ja per la singularitat de certes regions d'origen o destí. En canvi, els itineraris curts i mitjans —tot i la relativitat dels termes—, no semblen gaudir de l'interès de la historiografia, malgrat haver assolit un volum i unes dimensions molt més massives que no pas les anteriors.

Tortosa, receptora de colons

Durant la segona meitat del segle XII i principis del XIII, Tortosa i el seu terme esdevingueren un important pol d'atracció de colons i alhora un gresol que acollí gent de tota mena i de procedència molt diversa, arribada en diverses onades. La documentació⁶⁹ testimonia la presència d'occitans (des de la Provença fins a Aquitània), italians (de la Ligúria i la Toscana, llombards, pisans sobretot), flamencs, britànics, francesos, aragonesos i, molt especialment, de catalans (figura 1). Tots plegats forjaren la nova societat feudal sorgida de la conquesta.⁷⁰

Aquest apartat és tan sols un assaig encaminat a comprovar la viabilitat de la recerca que acabem de plantejar. La impossibilitat d'afrontar-la en tot el seu abast, obliga a acotar-la entre uns marges molt definits. L'estudi té com a objectius preferents, en primer lloc, determinar les àrees de procedència dels colons de l'actual territori de Catalunya i quina fou la magnitud del fenomen; en segon lloc, a partir de la seva presència en els documents, quines foren les activitats més rellevants que van dur a terme i quina posició els va permetre d'assolir el desplaçament de les seves activitats.

68. HIGOUNET, «Mouvements de population», 6.

69. Per a l'època estudiada, els fons documentals més rics són: el de la Catedral de Tortosa, edició de VIRGILI, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997, i *Diplomatari [...] Episcopat de Gombau*, Barcelona, 2001; el de la comanda del Temple, editat per L. PAGAROLAS, *La Comanda del Temple de Tortosa, primer període (1153-1213)*, Tortosa, 1984, i *Els templers de les Terres de l'Ebre. De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312)*, 2 vols. Diputació de Tarragona, Tarragona, 1999. En menor mesura, els fons dels monestirs de Santes Creus i Poblet: F. UDINA, *El «Llibre Blanc» de Santes Creus. Cartulario del siglo XII*, CSIC, Barcelona, 1947. J. PONS MARQUÈS, *Cartulari de Poblet. Edició del Manuscrit de Tarragona*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1938. ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet...* En els índexs onomàstics d'aquestes obres es poden localitzar els noms dels colons als quals ens referirem a partir d'ara. Prescindirem, doncs, d'anotar les nombrosíssimes referències documentals per no carregar excessivament el text de notes.

70. R. MIRAVALL, *Immigració britànica a Tortosa (segle XII)*, Barcelona, 1980, estudià la presència de la colònia britànica establerta a Tortosa a partir dels documents dels cartorals de Santes Creus i Poblet. Personalment, vaig fer una primera aproximació als cavallers de Tamarit i Altafulla presents a la regió (A. VIRGILI, «Feudals d'Altafulla i Tamarit a la conquesta de Tortosa», *Estudis Altafullencs*, 9, 1985, 67-73; *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI-XII)*, Tarragona, 1991, 151-166). L'accés a noves fonts documentals i, sobretot, el plantejament d'uns altres objectius converteixen aquests treballs en mers plantejaments. En un altre sentit, la diversitat geogràfica dels colons estimula discursos encaminats a exaltar el paper de Tortosa com a centre precoç de *vocació Europea*, per exemple, R. MIRAVALL, *Replanteig causal de la conquesta de Tortosa*, Tarragona, 1989.

És del tot impossible estudiar de forma detallada la totalitat dels individus identificats. Ens hem de limitar a fer una selecció dels més significatius o més ben documentats, sobretot si es disposa del testament. Som conscients que aquests no constitueixen pas els nivells inferiors de la jerarquia social.

A partir del locatiu o del gentilici que servia per a identificar-los s'han delimitat les àrees emissores. No s'han inclòs els individus reconeguts amb un topònim propi de les regions receptores (terres de l'Ebre, Priorat), com Xerta, Godall, Bitem, Siurana, Flix, Aldover, Tivenys, Benifallet, etc, ja que expressen els llocs d'assentament i no pas de procedència. De cada espai d'emissió se'n destaca l'aportació demogràfica tot fent constar el nombre d'individus o les famílies, en funció de les xifres presentades.

L'àrea que aporta més efectius, amb diferència respecte de la resta del país, és la zona central (figura 2). En efecte, les actuals comarques de l'Anoia, el Bages, el Vallès i el Penedès transfereixen entorn del 40% dels colons. De l'Anoia hem pogut comptar un mínim de 23 colons pertanyents a les famílies següents: Copons, Jorba, Piera, Rubió, Claramunt, Pujalt, Boixadors, Segur, Corró i Cazma (Carme). Del Bages hem pogut identificar gairebé trenta noms de les famílies Manresa, Cardona, Rajadell, Estany, Merola, Castellnou, Aguiló, etc. Uns trenta colons assentats a la Tortosa del XII vingueren del Vallès: Castellbisbal, Mogoda, Montcada, Parets, Ripollet, Rubí, Sant Cugat, Sentmenat, Llobregat, Barberà, Bell-lloc, Vilamajor, Castellterçol. El Penedès fou també una àrea emissora rellevant: un mínim de 35 personatges van recalcar a Tortosa, identificats amb els cognoms Castellví, Granada, Lavit, Penedès, Subirats, Santa Fe, Sant Martí, Torredela, Vilafranca, Cunit, Canyelles, Sitges i Olivella. Els llinatges amb els cognoms Calders, Castellar, Castellet, etc., procedents de topònims duplicats o triplicats també pertanyen a aquesta àrea central.

L'espai adjacent que envolta aquest nucli central també transfereix colons amb quantitats importants. Entre Osona, el Baix Llobregat i el Maresme s'acosten al 20% del total, no menys de 45 individus de les famílies Centelles, Vic, Osona, Torelló, Tona, Tornamira, Savassona, Martorell, Molins, Papiol, Sant Boi, Torrelles, Cervelló, Gavà, Barcelona, Pineda, Malgrat, Vilassar, etc.

A partir d'aquí en deriven dos nuclis més reduïts: l'un al nord, Girona-Empordà; l'altre, al sud, el Camp de Tarragona. Hem localitzat entorn d'uns 40 individus procedents del primer (prop del 15%) identificats amb els cognoms Girona, Bruguera, Vilademuls, Arcs, Rocacorba, Taià, Aiguaviva, Rocabertí, Navata, Cabrera, Torrent, Brugueroles, Rupjà, Monells, Cartellà, Caldes, Pola, etc.

Del camp de Tarragona destaca, en especial, la zona més propera a la ciutat. Els 20 individus, pel cap baix, originaris del Tarragonès, contrasten amb els cinc de l'Alt i el Baix Camp: entre 25 i trenta individus —si s'afegeix la Conca de Barberà— que representen el 10% del total. Es tracta dels identificats amb els cognoms Tarragona, Altafulla, Tamarit, Renau, Garidell, Riba, Cambrils, Albiol, Queralt, Espluga, Santa Coloma, Pontils, Piles i Montclar. Individus cognominats Rocafort, Creixell, Montornès, etc., de localització imprecisa pel fet de ser topònims repetits, són també originaris de les àrees al·ludides.

Aquests tres nuclis, en definitiva, sobresurten de manera aclaparadora en relació amb la resta de la geografia catalana en el seu paper de transferir colons cap a Tortosa. Entre tots sumen entorn de 225 personatges, els quals representen prop del 85% dels colons identificats amb un locatiu. La resta procedeix d'àrees més disperses i en quantitats molt més modestes: del Bergadà, set individus (els Berga, Bergadà, Sagàs, Blancafort, Lillet); els de l'Urgell, la Cerdanya, la Garrotxa, la Noguera, els Pallars, el Ripollès, la Segarra, i fins i tot dels voltants de Lleida, entre dos i quatre individus. S'ha de subratllar el fet que, en molts casos no eren persones soles, sinó que constituïen famílies (s'esmenten les mullers, els fills i també germans), amb la qual cosa, el nombre d'efectius és significativament més alt.

Les àrees assenyalades com a les més prolífiques en la transferència de colons, molt homogènies geogràficament, coincideixen, a grans trets, amb les de màxima densitat de districtes castrals; aquests *castra* esdevenen, alhora, l'origen de la nova noblesa fidel als comtes de Barcelona que protagonitza la conquesta al sud i a ponent del Llobregat, i enllà de Tarragona.

No cal fer una observació gaire detinguda per a detectar membres pertanyents als llinatges nobles estretament vinculats amb la conquesta de Tortosa, com els Montcada, Sentmenat, Copons, Rajadell, Monells, Bell-lloc, Castellet, Castellvell (o Castellví), Rocabertí, etc. Com a participants en el setge i posterior conquesta de la ciutat, van esdevenir partícips del repartiment⁷¹ i, després, van exercir càrrecs i funcions d'importància en l'administració comtal i reial a la Tortosa feudal.

El paper dels Montcada com a lloctinents comtals a Tortosa és ben conegut.⁷² Els Sentmenat consten com a veguers (*vicarii*) dels comte-reis. Els Copons es van comprometre del tot en l'empresa tortosina. Guillem de Copons fou recompensat per Ramon Berenguer IV amb possessions a Tortosa i va rebre el terme de Godall; simultàniament és documentat com a batlle comtal, i el seu patrimoni és testimoniado directament i indirecta en multitud d'escriptures (compres, donacions, vendes, límits, etc.). Berenguer de Copons també participà en el repartiment en ser-li atorgades per Ramon Berenguer uns immobles urbans, i havia tingut un hort a Pimpí i un altre a les Arenes. Un altre membre de la família, Ramon, també tenia honors a la regió, i Pere de Copons es profusament documentat, ja a les darreres dècades de la centúria, com a posseïdor d'un important patrimoni. Hi ha notícies més disperses de la presència de Ponç i Guillem *iunior* de Copons.

Berenguer i Ramon de Monells eren germans de Ponç de Monells, que fou bisbe de Tortosa (1165-1193) i, alhora, abat de Ripoll. El primer fou partícip del repartiment; el segon aconseguí acumular un significatiu patrimoni, d'acord amb les operacions de transferència documentades. Un altre germà, Guillem, documentat en el testament del bisbe Ponç, no figura entre els documents

71. Pel repartiment de la porció comtal, VIRGILI, *Ad detrimentum...*, les taules de les pàgines 101-102.

72. J. C. SHIDELER, *Els Montcada: una família de nobles catalans a l'edat mitjana, 1000-1230*, ed. 62, Barcelona, 1987.

redactats a Tortosa. Els béns inventariats en el testament del bisbe mostren l'abast de la seva fortuna i retraten la nissaga: anells amb maragdes, gots i copes de plata, muls, mules i cavalls, capes de luxe, monedes, etc.

La presència dels Castellet no és menys rellevant que la dels anteriors. Bertran va rebre l'almúnia de l'Antic de mans del comte, i Bernat era present, amb els Montcada, el cònsol genovès Caffaro i altres magnats, en l'acció de repartiment de la ciutat. El testament de Bertran poc abans d'emprendre viatge a Mallorca, revela el prestigi del baró: entre els seus llegats figuren el castell de Terraçola, el cavall i les seves armes, captius *sarraceni*, cellers i aparells relacionats amb l'elaboració de vi (bótes, bocois, etc.), bestiar, béns que tenia en penyora, etc.⁷³

Els Castellví o Castellvell van obtenir immobles arran de la conquesta. Albert formava part de la cúria de Tortosa l'any 1173 i els seus immobles es repartien arreu del terme. El seu germà Guillem sembla encara més ben dotat, ateses les nombroses referències documentals que l'avalen com a posseïdor d'un ampli patrimoni.

Els Bell-lloc són també ben visibles a Tortosa, especialment Bernat, senyor de l'Aldea per donació comtal, el qual signà com a testimoni en el famós document conegut com a carta de poblament de Tortosa, atorgada per Ramon Berenguer IV, el novembre de 1149, i formava part de la Cúria comtal que resolgué el contenciós entre Guillem Ramon de Montcada i Ramon Berenguer IV pel repartiment de Tortosa.⁷⁴ El document del judici indicat fa constar que Ponç Guillem de Bell-lloc s'encarregà d'executar el salmedina de Tortosa, segons una sentència de decapitació dictada pel cadí de l'aljama. Guillem de Bell-lloc era membre de la Cort de Tortosa l'any 1173.

Entre la nombrosa documentació generada per la colonització de Tortosa, es detecten altres individus de menys renom, però amb una freqüència que requereix una atenció especial, com els Garidell, Granada, Manresa, Martorell, Centelles, Condamina (o Coromina), Altafulla, Tamarit, etc. La majoria van rebre immobles urbans i rústecs de mans del comte, amb la condició de restar-li fidels i de residir a la ciutat o al terme; molts d'ells figuren també en la nòmina dels 105 tortosins que van jurar fidelitat al rei Alfons I a finals d'abril de l'any 1163.⁷⁵

Els Garidell foren un dels nous llinatges tortosins amb més membres. Eren els titulars de la torre-poblat de Garidells situat al sud-oest de Tortosa, de ben segur, per concessió comtal, malgrat que no en resta constància documental. Guillem i Arnau Garidell són els documentats en primer lloc. Hi ha diversos testimonis del patrimoni de Guillem, el qual figura també com a jutge. Arnau

73. Bertran de Castellet fou el més important administrador del patrimoni de Ramon Berenguer IV. T. N. BISSON, *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Count-Kings (1151-1213)*, University of California Press, 1984, 2 vols.; el testament de Bertran, doc. 144; també M. SANCHEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Eumo, Vic, 1995, en especial, 29-35.

74. Guillem Ramon de Montcada interposà una querella contra Ramon Berenguer IV per considerar que havia retallat la porció que corresponia al baró en virtut dels pactes per a la conquesta de Tortosa. Les sessions del judici es poden seguir a F. MIQUEL, *Liber Feudorum Maior*, docs. 464 i 465.

75. P. DE BOFARULL, CODOIN, VIII, doc. IX.

tenia un patrimoni immoble significatiu i també estava vinculat als aparells de justícia tortosins en formar part del col·lectiu de prohoms (*probi homines*). En aquests mateixos documents s'esmenta el seu germà Berenguer, posseïdor d'immobles. Benencasa, Bernat, Jordà i Vives eren els altres membres del llinatge, el qual fou un dels que es va mantenir i consolidar amb més força durant el període estudiat.

Els Manresa presenten trets molt semblants. Carbonell, Berenguer i Albert de Manresa (de *Minorisa*) són ja presents a Tortosa des de 1150 i són els protagonistes de les primeres dècades; al tombant del segle figuren Bernat, Arnau, Guillem i Ramon. Les possessions de la família són nítidament reflectides en la documentació.

Amb el locatiu Martorell s'han identificat sis personatges: Bernat, Arnau, Tons, Guillem, Joan i Cabot, omplen pràcticament tot el període estudiat. El seu patrimoni està ben constatat. Arnau testà l'any 1170, i entre els seus béns s'inventarien cases a Martorell, un celler amb bótes i bocois, un camp, una vinya, la meitat d'un *mansum*, la collita de blat (de la qual se n'havia reservat la part corresponent al senyor) i altres béns que no s'especifiquen.

S'han documentat nou individus identificats amb el locatiu Granada, procedents de l'Alt Penedès, distribuïts per tota la segona meitat del XII. A partir de les dades documentals, el més rellevant de tots fou Ramon. Tenia un important patrimoni i formà part de la Cort de Tortosa. Els altres van ser Pere Arnau, Pere Joan, Joan, Pere, Bernat, Arsenda, Arnau i Guillem, la major part dels quals figuren com a posseïdors d'immobles. Bernat de Granada atorgà testament l'any 1192, en trobar-se malalt, a través del qual coneixem els components de la seva família: Francígena, la seva muller, el seu germà Guillem, els seus quatre fills, Bernat, Ramon, Guillema i Ramona, i un cinquè a punt de néixer. Els seus béns formen una extensa llista: cases, dos oliverars, un hort, una peça de terra, una vinya, diversos honors a Cambrils, la Granada i Remolins; els seus recursos monetaris no quedaven enrere, ja que repartí, en metal·lic, les considerables sumes de cent sous, mil masrudines i quasi dos-cents morabatins.

Ramon de Centelles i Guillem de Condamina foren individus de característiques similars a les dels fins ara observats. Ramon és present en tots els fons documentals. Tenia immobles i també estava relacionat amb la Cúria i els prohoms de Tortosa. Guillem de Condamina era un reconegut terratinent i fou el batlle del bisbe.

La major part dels altafullencs i tamaritencs que van fer cap a Tortosa ho feren, a l'inici, com a beneficiaris del repartiment comtal, en especial, Oller de Tamarit i Alegret d'Altafulla. Els trobem actuant plegats, juntament amb Droet i Deodat, i estaven molt vinculats amb les emergents senyories feudals de la regió, la catedral i la comanda del Temple, a les quals cediren i alienaren bona part del seus immobles. Al costat d'ells es troba sovint Deodat de Claramunt, que ostentava la senyoria de Tamarit. L'aportació tamaritenc, tanmateix, no acaba aquí. Disposem dels testaments de Guerau de Tamarit, qui l'atorgà l'any 1184, i Ermessenda de Tamarit, deu anys després. Aquesta era germana de Dalmau i Guillem de Cunit, i s'havia casat amb Ramon Guerau, de qui tingué un fill, Guerau, autor del testament al·ludit. És molt probable que Ramon Guerau fos parent —potser un germà— d'un tal Ponç Guerau que l'any 1134 era el castlà

de Tamarit. Vídua per primera volta, es casà en segones núpcies amb Arnau de Tamarit (ja era mort l'any 1194). Consta un fill d'ella, Berenguer de Tamarit. Els orígens nobiliaris de tots aquests no es poden, doncs, posar en dubte. Castlans i cavallers, senyors al cap i a la fi, aquests *militēs* del baix Gaià tingueren cases i obradors a Tortosa i heretats a Aldover, la Pedrera, Benifallet, Prat de Quint, Bercat, Vilanova, Mianes, el camí de València, Xerta, Llaver i Vila-roja. Ens quedariem curts si només valoréssim la quantitat. Entre aquestes possessions hi havia molins, o estaven situades prop de canals de regatge o en *algezires* properes a l'Ebre, fet que les convertia en parcel·les molt rendibles, motiu pel qual eren cobejades per les grans senyories. I no es poden menystenir els patrimonis familiars que conservaven en les regions d'origen: a Tamarit, el Penedès, Tarragona, Puigdelfí, etc. El seu prestigi, d'altra banda, que la conquesta consolidà amb tota seguretat, es plasmà amb les signatures estampades al peu del document de la presa de possessió de Gaufred d'Avinyó com a primer bisbe titular de la diòcesi de Tortosa, l'any 1151.

No fa falta, penso, allargar més una llista que no faria res més que descriure el que ja sembla una constant; o més ben dit, unes constants que mereixen ser subratllades. Els colons que han deixat un rastre més ben perfilat en la documentació tortosina eren, essencialment, posseïdors d'immobles, sobretot rústecs, però també urbans. Pere Rajadell, per exemple, tenia obradors. Sovint, aquest patrimoni tenia el seu origen en el repartiment comtal, és a dir, en resposta a uns serveis prestats, militars majoritàriament, i de ben segur, com a recompensa als *militēs* que protagonitzaren el setge i la captura de la ciutat l'any 1148. Els seus testaments confirmen sovint aquesta condició. Tampoc no eren pocs els que es revelen en possessió de captius andalusins, els quals figuren en els inventaris de béns mobles i, com a tals, eren lliurats en testament, com ho feren Pere Oleguer, Droetó, Ermessenda i d'altres. Molts d'ells estan documentats com a membres de les institucions, aparells i instruments del poder que s'instal·la a la colònia. A la vegada que posseïdors de rellevants conjunts patrimonials ostentaven els càrrecs de veguer o batlles de l'administració senyorial, comtal o reial, eren jutges o formaven part de la Cort de prohoms encarregada d'assistir i resoldre en les causes i processos judicials.

Els documents deixen entreveure l'existència de solidaritats, de *colònies*, enteses com a grups d'emigrants d'un mateix origen o de localitats properes, els quals estaven en contacte i col·laboraven. La coneixença, la coincidència de costums, l'idioma, les activitats i les afinitats, els portava a relacionar-se quan tenien necessitat de solucionar algun contratemps o de cercar individus de la seva confiança davant la formalització de qualsevol mena d'acta notarial. Aquesta pràctica, que no té absolutament res d'excepteional, és fàcil trobar-la en l'elecció dels marmessors en redactar un testament, en la recerca de testimonis per certificar un acte jurídic (compravendes, empenyoraments, compromisos, etc).

No hi ha arguments per sostenir que els colons destacaven de manera preferent per impulsar determinades activitats urbanes (artesanals, comercials), com defensa un corrent historiogràfic entestat en la recerca d'una classe burgesa que li permeti negar l'existència de feudalisme a les regions conquerides. El caràcter urbà dels

primers assentaments de colons —rebién un *honor* consistent en una casa a la ciutat i un patrimoni rústec disseminat en diverses parcel·les—⁷⁶ és indiscutible. És també molt probable que un nombre indeterminat d'aquests es dediquessin, directament o indirecta, a activitats relacionades amb l'artesanat o amb el comerç (on situar la fina ratlla que separava el negoci mercantil de les accions de depredació i pillatge?). És cert, també, que la documentació relativa a l'època que estudiem no és pas la més indicada per estudiar les activitats urbanes, però és encara més cert que no n'hi ha d'altra, almenys, ara per ara; una documentació que, per tant, no pot de cap manera mostrar el dinamisme d'aquesta nebulosa burgesia. Les referències respecte a això, com la possessió d'obradors, la participació en un vaixell,⁷⁷ la imminència d'un viatge,⁷⁸ etc., tenen com a protagonistes els mateixos personatges que donen, compren i venen patrimoni, i estan vinculats amb les institucions i instruments a través dels quals s'exerceix el poder. Els membres d'aquests estaments oligàrquics controlen les activitats mercantils i artesanals, gestionen patrimonis i jurisdiccions, practiquen operacions creditícies tot convertint les ciutats en els nous focus de centralització i capitalització de renda. Una de les característiques més visibles d'aquest segment és, doncs, la seva enorme versatilitat i capacitat per a explotar i gestionar els recursos a l'abast i no rebutgen cap activitat capaç de generar i acumular riquesa.⁷⁹

Recapitulació

La conquesta feudal de la vall de l'Ebre a partir de mitjan segle *xii*, va convertir la regió del curs baix del riu, que té en la ciutat de Tortosa el seu centre, en una autèntica *frontera* amb al-Andalus durant força més de mig segle. Un espai on els conqueridors introduïren un conjunt de factors que conduïren a la destrucció de la societat andalusina autòctona i, paral·lelament, a la imposició del nou ordre feudal; l'espai, es convertí en una plataforma d'expansió cap al sud, en el punt de partida de les futures campanyes de conquesta.⁸⁰ Els incentius

76. Sobre aquests honors a Tortosa, VIRGILI, *Ad detrimentum...*, 89-90.

77. L'any 1196, Pere Romeu llegava a favor de l'orde del Temple els drets que tenia en una galera (L. PAGAROLAS, *La comanda del Temple...*, doc. 109); el 1198, Pasqual Augurari deixava al seu fill Joan «meam octabam (sic) galioti (...) medietatem barche quam habeo cum R. de Copons» (VIRGILI, *Diplomatari [...] Gombau de Santa Oliva*, doc. 571).

78. Es documenten viatges a al-Andalus, com els realitzats per Ademar, del qual no en tornà; Bernat de Zara; Guillem de Caorz; viatges en vaixell (*pergens in galea*) com Ramon Mercer i Pere Ortollà (VIRGILI, *Diplomatari...*, docs. 38, 78, 279, 283, 362).

79. Ben constatat a Mallorca per R. Soto, «Alguns casos de gestió «colonial» feudal a la Mallorca del segle *xiii*», *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, 5-6, Girona, 1985-86, 345-369; a València, per TORRÓ, *El naixement...*, en especial el capítol III, 111 i ss.

80. Els mateixos documents de preparació de la campanya de Tortosa ja preveïen la continuació de les conquestes al sud (Península) i a llevant (Balears), segons que consta en els pactes entre el Comú de Gènova i Ramon Berenguer IV per la conquesta de Tortosa, ed. de C. IMPERIALE, *Codice diplomatico della Repubblica di Genova. Fonti per la Storia d'Italia*, vol. I, Roma, 1936, docs. 168 i 169. Les al·ludides donacions anticipades de les fortaleses valencianes formen part de la mateixa estratègia.

especials, com la reducció de determinades taxes, foren els reclams per a atreure colons.

La recepció de colons i el seu assentament a la regió, és indiscutible; el volum que adquirí aquest moviment ja és una altra qüestió. Hem pogut reconstruir els itineraris d'una part d'aquests colons, i també quines activitats van desplegar a partir de la seva arribada. Faltaria identificar-los en les seves àrees de procedència. En tot cas, cal insistir en el fet que cap de les característiques esmentades convida a relacionar-los amb pagesos fugitius de les àrees feudalitzades del nord a la recerca de les llibertats, els privilegis i altres incentius que oferia la *frontera*.

Bona part dels topònims de procedència dels colons eren castells. La primera impressió, doncs, és que els individus que optaren per desplaçar-se a les regions conquerides eren membres dels diversos nivells jeràrquics que configuraven l'aristocràcia d'aquests castells, des de feudataris i castlans, fins a cavallers. Els casos dels altafullencs i tamaritencs vénen a demostrar-ho. Aquesta diàspora protagonitzada per senyors i *milites* era una alternativa al seu propi bloqueig, l'origen del qual cal situar en les contínues divisions del patrimoni per motius d'herència i la formació de famílies nuclears.⁸¹ Mentre els efectius d'aquests llinatges s'incrementaven, el seu patrimoni era estable o disminuïa a conseqüència de les contínues donacions a l'església, a la vegada que es disgregava en cada testament. Era, doncs, una relació inversament proporcional: la mateixa renda havia de repartir-se entre més divisors. Si aquesta era la base estructural del bloqueig, l'alternativa a la recerca de noves fonts de renda era la conquesta.

Una qüestió diferent serà resseguir l'evolució dels colons en un conjunt, a partir del seu assentament. Un percentatge significatiu de la documentació inventariada reflecteix operacions relatives a transaccions d'immobles. Darrere d'aquestes no és difícil trobar-hi dificultats, privacions i problemes per a consolidar la situació del grup familiar. Les penyores formalitzades —avaluar un préstec amb patrimoni— no fan més que confirmar aquestes impressions.⁸² Les transaccions han estat valuades monetàriament i s'han emprat monedes d'or d'origen andalusí (morabatins, masmudines) descobrint una mica més encara el caràcter dels que les feien circular: d'aquells que tenien patrimoni per a vendre o monedes per a adquirir-ne. El resultat d'aquest procés de selecció és ben visible: la consolidació dels grans senyorijs territorials i la formació d'una oligarquia que controlarà els ressorts del poder local i amb participació sobre qualsevol activitat que generés riquesa.

81. Amb relació a l'aristocràcia aragonesa, F. UTRILLA, «Los grupos aristocráticos aragoneses en la época de la gran expansión territorial del reino (1076-1134): poder, propiedad y mentalidades», a C. LALIENA i F. UTRILLA (eds.), *De Toledo a Huesca. Sociedades Medievales en transición a finales del siglo XI (1080-1100)*, Saragossa, 1998, 167-197, en especial, 185-187.

82. A propòsit de la venda i empenyorament de patrimoni a Tortosa, VIRGILI, *Ad detrimentum...*, 150-165; VIRGILI, *Diplomatari [...]* *Episcopat de Gombau...*, els docs. 654, 659, 668, 722, 739, 763 i 766, són actes d'empenyorament.

La imatge del senyor feudal guerrer, absentista i depredador, prest per a llançar-se sobre les collites dels pagesos sotmesos des dels seus castells enturonats, és incompleta. No tan deformadora, però, com la que descobreix precoços empresaris entre aquests feudals. No fa falta intensificar gaire la recerca per comprovar que Ricard Guillem, un potentat barceloní que visqué el traspàs del segle XI al XII, no constituí cap excepcionalitat.⁸³

La frontera de Tortosa, en definitiva, fou, si més no, un dels assajos més precoços en l'intent de convertir un espai conquerit en una colònia.

83. J. E. RUIZ DOMÈNEC, *Ricard Guillem o el somni de Barcelona. El primer empresari català de la història*, Barcelona, 2001.

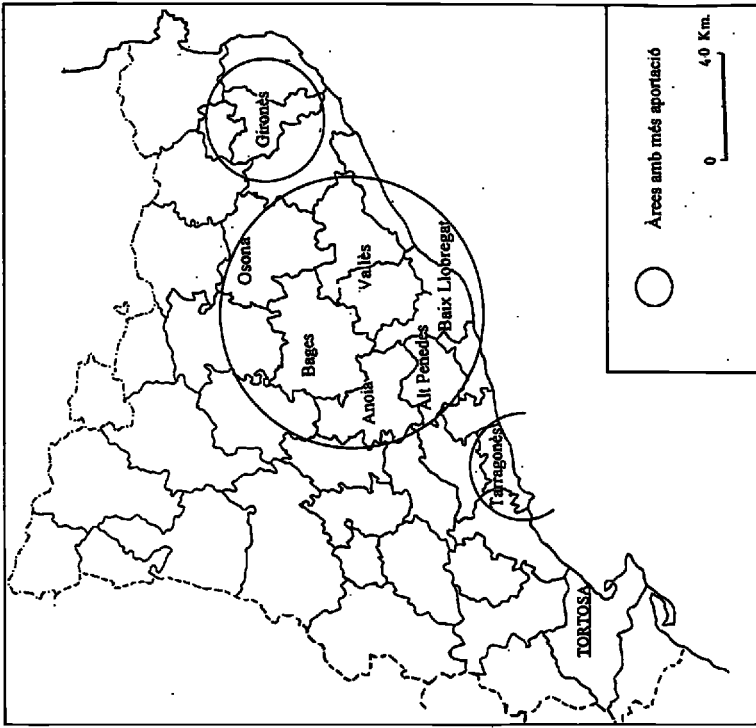

Figura 2. Conqueridors i colons a Tortosa (segle XII).
Àrees de procedència.

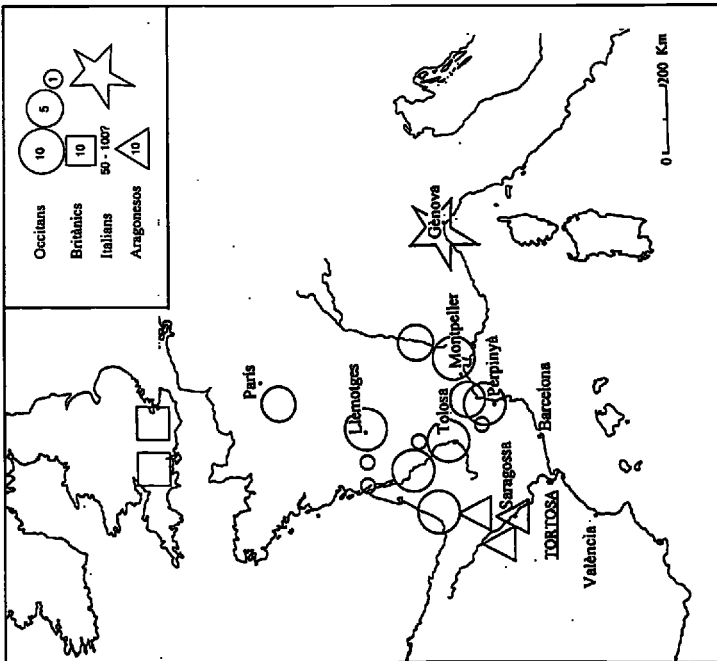

Figura 1. Conqueridors i colons a Tortosa (segle XII).
Zones originàries.